

ISSN 2080-1807

TORUŃSKIE STUDIA BIBLIOLOGICZNE

2024, nr 1 (32)

Zdzisław Gębołyś

Wydział Filozofii

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

e-mail: zdzislaw.gebolys@ukw.edu.pl

Stadtbibliothek Bromberg (1903–1920). Budowa Biblioteki

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/TSB.2024.001>

STRESZCZENIE: Tematem głównym artykułu jest 17-letni niemiecki okres w dziejach Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy (1903–1920). Szczególny nacisk położony został na wiek XIX i trudne początki Biblioteki Miejskiej, w tym zmagania władz miasta oraz Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft z rządem prowincji o jej utworzenie. Trwały one kilka lat i zostały uwieńczone sukcesem w 1903 r. W następnej kolejności omówiono główne części składowe Biblioteki Miejskiej: gmach, lokal, zbiory, finanse. Szczegółowo przeanalizowano strukturę księgozbioru, budżet. Zwrócono też uwagę na znaczenie Biblioteki dla miasta, jej miejsce na mapie kulturalnej Bydgoszczy wśród innych instytucji edukacyjnych i kulturalnych.

SŁOWA KLUCZOWE: Biblioteka Miejska, Bydgoszcz, 1903–1920, lokal, gmach, zbiory, czytelnicy, architektura

Wstęp

Początek XXI w. dla Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy był i jest bardzo obfity w jubileusze. W 2003 r. Bi-

bioteka świętowała 100-lecie powstania, jednocześnie 100-lecie powołania na posadę pierwszego bibliotekarza miejskiego. Na rok 2004 (14 XI) przypadła setna rocznica otwarcia Biblioteki dla publiczności, a cztery lata później (2008) minęło 100 lat od przeniesienia Biblioteki do obecnej siedziby na Rynku Staromiejskim. W 2020 r. Biblioteka obchodziła 100-lecie działalności instytucji jako polskiej biblioteki po powrocie Bydgoszczy do Polski. Następny okrągły, znaczący jubileusz, 150-lecia utworzenia, przypadnie dopiero w 2053 r. Nie czekając na tę datę, spróbujemy przedstawić i omówić niemiecki okres w dziejach Biblioteki Miejskiej, trwający niespełna 17 lat (1903–1920), który jak dotąd nie doczekał się całościowego opracowania, a powstałe dotąd teksty koncentrują się na fragmentach dziejów bydgoskiej księżnicy¹. Do najważniejszych powstałych dotąd opracowań, zajmujących się okresem niemieckim w działalności Biblioteki, należą m.in. teksty z okresu międzywojennego autorstwa Witolda Bełzy (1929)² oraz Teodora Brandowskiego (1939)³. Po wojnie tematem zajęło się szereg autorów. W kolejności chronologicznej byli to: Edward Szmańda (1965)⁴, Aleksandra Węglerska (1993)⁵, Henryk Dubowik (1995)⁶, Aldona Chlewicka (2012)⁷, Zdzisław Gębołyś (2020–2023)⁸. Wśród tekstów obejmujących tylko fragment dziejów księżnicy na szczególną uwagę zasługują

¹ Zob. Bibliografia i tam publikacje o dziejach Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy w czasach niemieckich.

² W. Bełza, *Biblioteka Miejska w Bydgoszczy 1903–1929*, [w:] *Biblioteki wielkopolskie i pomorskie: praca zbiorowa*, red. S. Wierczyński, Poznań 1929, s. 219–224.

³ T. Brandowski, *Chronica sive de rebus in Bibliotheca Bidgostiensi peraclis*, [w:] *Na dziesięciolecie Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1931, s. 6–42.

⁴ E. Szmańda, *Początki i rozwój działalności*, [w:] *Z życia i pracy bydgoskiej księżnicy. Księga pamiątkowa Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy 1903–1963*, Bydgoszcz 1965, s. 59–62.

⁵ A. Węglerska, *Bydgoska księżnica. Zarys dziejów*, [w:] *Od inkunabułów do e-booków. Bydgoska księżnica 1903–2013*, red. E. Pawlikowska, Bydgoszcz 2013, s. 5–51; taż, *Biblioteka Miejska – zarys historyczny*, „Bibliotekarz Bydgoski” 1993, nr 1, s. 5–14; taż, *Stulecie bydgoskiej księżnicy*, „Bibliotekarz Kujawsko-Pomorski” 2003, nr 2, s. 5–17.

⁶ H. Dubowik, *Dziewięćdziesięciolecie Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy*, „Rocznik Kulturalny Kujaw i Pomorza” 1995, t. 13, s. 90–97.

⁷ A. Chlewicka, *Biblioteki i księgozbiory w Bydgoszczy w okresie zaborów. Zarys dziejów*, „Kronika Bydgoska” 2012, t. 33, s. 49–70.

⁸ Z. Gębołyś, *Biblioteka Miejska w Bydgoszczy w przededniu i w pierwszych dniach i miesiącach I wojny światowej*, „Kronika Bydgoska” 2021, t. 42, s. 217–243; tenże, *Die Bromberger Stadtbibliothek (Biblioteka Miejska w Bydgoszczy) w świetle referatu Georga*

prace autorstwa Joanny Matyasik (2015, 2016, 2018)⁹, Anny Rymkiewicz (1997)¹⁰ oraz Aleksandry Węglerskiej (1993, 2003, 2006, 2013)¹¹. Chociaż dotąd nie powstała monografia bydgoskiej księżnicy, warto tu wspomnieć o pracach zbiorowych, wydanych dla uczczenia jej kolejnych jubileuszy¹². Podstawą źródłową artykułu są sprawozdania Biblioteki z lat 1911–1918¹³, katalog działu sztuki zbiorów bibliotecznych z 1911 r.¹⁴ oraz opracowania pierwszego bibliotekarza miejskiego w Bydgoszczy, Georga Minde-Poueta¹⁵.

Minde-Poueta, „Kronika Bydgoska” 2020, t. 41, s. 367–381; tenże, *Dział Sztuki w Bibliotece Miejskiej w Bydgoszczy w 1911 roku*, „Kronika Bydgoska” 2023, t. 44, s. 259–285.

⁹ J. Matyasik, *Bibliotheca Bernardina – cymelia i unikaty księgozbioru bydgoskich bernardynów*, „Universitas Gedanensis” 2016, R. 28, t. 52, s. 7–34; też, *Bibliotheca Bernardina – zabytkowa kolekcja Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy*, [w:] *Bernardyni polscy 1480–1829*, red. A.K. Sitnik, Kalwaria Zebrzydowska 2018, s. 242–265; też, *Dokumenty życia społecznego w zbiorze Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy: charakterystyka i ochrona zasobu*, [w:] *Dokumenty życia społecznego w badaniach i praktyczne ich wykorzystanie. Materiały z ogólnopolskiej konferencji „Dokumenty życia społecznego w badaniach i praktyczne ich wykorzystanie”*, red. A. Firlej-Buzon, Wrocław 2016, s. 181–198; też, *Polonika XVI–XVII w. ze zbiorów Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy. Katalog*, Bydgoszcz 2015; też, *Skarby Księżnicy Bydgoskiej. Zabytkowe zbiory Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. dr. Witolda Bełzy w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 2018.

¹⁰ A. Rymkiewicz, *Biblioteka ludowa początkiem miejskiej sieci bibliotecznej*, „Bibliotekarz Bydgoski” 1997, nr 2, s. 11–21; też, *Hugon Bräsicke i jego biblioteka*, „Kalendarz Bydgoski na rok 1998” 1997, R. 31, s. 191–196.

¹¹ A. Węglerska, *Druki niemieckojęzyczne w zbiorach Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. dr. Witolda Bełzy w Bydgoszczy*, „Bibliotekarz Kujawsko-Pomorski” 2006, nr 1, s. 38–45.

¹² *Na dziesięciolecie Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1931; *Sprawozdanie Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy 1920–1927*, Bydgoszcz 1928; *Z życia i pracy bydgoskiej księżnicy. Księga pamiątkowa Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy 1903–1963*, red. E. Pawlikowska, Bydgoszcz 1965; *Od inkunabułów do e-booków. Bydgoska księżnica 1903–2013*, oprac. zespół A. Doman i in., Bydgoszcz 2013; *W obszernym a bardzo pięknym westybulu naszym... 120 lat Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. dr. Witolda Bełzy w Bydgoszczy*, red. L. Gęsikowska, M. Karnowski, Bydgoszcz 2023.

¹³ M. Bollert, *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1913–1914*, Bromberg 1915; tenże, *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1915*, Bromberg 1916; tenże, *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1916*, Bromberg 1917; tenże, *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1917*, Bromberg 1918; tenże, *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1918*, Bromberg 1919.

¹⁴ *Katalog der Bromberger Stadtbibliothek*, Heft 1: Kunst, Bromberg 1911.

¹⁵ G. Minde-Pouet, *Die Bromberger Stadtbibliothek*, [w:] *Deutsche Bildungsinstitute in der Provinz Posen. Festschrift der wissenschaftlichen Anstalten und Vereine. Gewidmet der 51. Versammlung Deutscher Philologen und Schulmänner zu Posen an 4. bis*

Jak się wydaje, warto podjąć próbę spojrzenia całościowego na niemieckie dzieje bydgoskiej Biblioteki, ponieważ był to moment wyjątkowy, choćby z tej racji, że zaowocował powołaniem do życia Biblioteki, w kolejnym kroku zbudowaniem jej organizacji wewnętrznej, wreszcie udostępnieniem jej zasobów dla bydgoszczan. Zanim powstanie monografia, „sportretujemy” Bibliotekę w jej najważniejszych aspektach, poczynając od historycznego, gdzie będzie mowa o poprzedniczkach Biblioteki Miejskiej. W następnej kolejności zostaną przedstawione główne elementy, które tworzą każdą bibliotekę: lokal, gmach, zbiory, czytelnicy, bibliotekarze, udostępnianie zbiorów oraz działalność informacyjna. „Portret” Biblioteki podzielimy na trzy części. W części pierwszej skupimy się na tworzeniu Biblioteki, w szczególności na podwalinach organizacyjnych i finansowych, gmachu oraz księgozbiore Biblioteki. Część druga zostanie poświęcona użytkowaniu Biblioteki. W części trzeciej będą przedstawieni bibliotekarze Biblioteki Miejskiej. W sposób szczególny wyeksponowani zostaną jej pierwsi dwaj kierownicy: Georg Minde-Pouet (1903–1913) i Martin Bollert (1913–1920).

Bydgoszcz

W 1816 r. Bydgoszcz była drugim co do wielkości miastem Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Wraz z nadaniem Bydgoszczy statusu stolicy okręgu rządowego (1815–1920) powstały w mieście urzędy miejskie, okręgowe, a co za tym idzie – wzrosła na sile warstwa urzędnicza. Następne dziesięciolecia przyniosły znaczący rozwój cywilizacyjny miasta. W latach 1851–1914 Bydgoszcz powiększyła pięciokrotnie swój obszar administracyjny oraz liczbę ludności. Nastąpiła znaczna industrializacja miasta. Powstały nowe młyny, browary, cegielnie i tartaki. Istotnym czynnikiem rozwoju była rozbudowa sieci kolejowej, rzecznej (powstanie kanału bydgoskiego) oraz drogowej¹⁶. Nic więc dziw-

6. *Oktober 1911*, Lissa 1911, s. 76–82; tenże, *Die Eröffnung unserer Stadtbibliothek 14. November 1904 – 9 Uhr vorm.*, „Ostdeutsche Presse” 1904, Nr. 268, s. 4; Nr. 269, s. 6.

¹⁶ Zob. K. Wajda, *Przeobrażenia gospodarcze Bydgoszczy w latach 1850–1914*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1: *Do roku 1920*, red. nauk. M. Biskup, Bydgoszcz 1991, s. 530–540.

nego, że Bydgoszcz rosła pod względem demograficznym. Na początku drugiej połowy XIX w. liczba ludności dochodziła zaledwie do 11 tys., w 1871 r., wkrótce po powstaniu Cesarstwa Niemieckiego, przekroczyła 23 tys. mieszkańców. Do roku 1900 Bydgoszcz wraz ze stacjonującym w niej garnizonem wojskowym liczyła 50 tys. mieszkańców (52 204). Największy przyrost ludności nastąpił jednak w trzecim ćwierćwieczu XIX w. oraz w latach 1895–1900 i 1900–1914. W przededniu wybuchu I wojny światowej Bydgoszcz liczyła prawie 100 tys. mieszkańców (93 057), w tym blisko 5 tys. wojskowych. W czasach pruskich istotnie zmieniła się struktura wyznaniowa i narodowościowa Bydgoszczy. Najliczniej reprezentowaną grupą wyznaniową w 1910 r. byli już ewangelicy (65,6%), na drugie miejsce spadli katolicy (32,1%), a po nich wyznawcy judaizmu (2,3%). W mieście dominowała ludność niemiecka. Pod względem narodowościowym w Bydgoszczy w przededniu wybuchu I wojny światowej mieszkało 46 720 Niemców (81%), 9350 Polaków (16,2%) oraz 1345 Żydów (2,3%)¹⁷, przy czym liczba Polaków w samej Bydgoszczy malała. Przed 1920 r. Bydgoszcz zamieszkiwało ok. 10% Polaków¹⁸.

Naturalną konsekwencją rozwoju miasta był wzrost aspiracji kulturalnych Bydgoszczy i samych bydgoszczan. W 1822 r. powstał tam pierwszy zawodowy teatr, który w 1896 r. otrzymał okazałą siedzibę. W 1880 r. udostępniono pierwsze zbiory muzealne¹⁹. W mieście funkcjonowały teatry amatorskie, chóry, towarzystwa śpiewacze i muzyczne, orkiestry²⁰. Kreśląc i opisując czynniki, które legły u podstaw utworzenia Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy, nie możemy pominąć uwarunkowań politycznych. Poza krótkim okresem przyjaznych dla Polaków

¹⁷ *Atlas historyczny miast polskich*, t. 2: Kujawy, z. 1: *Bydgoszcz*, red. A. Czacharowski, Toruń 1997, s. 5–17.

¹⁸ Tamże, s. 10; K. Wajda, *Ludność, jej rozwój i struktura*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1: *Do roku 1920*, red. nauk. M. Biskup, Bydgoszcz 1991, s. 468.

¹⁹ Z. Hojka, *70 lat Muzeum Okręgowego im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy*, „Muzealnictwo” 1994, t. 36, s. 23.

²⁰ K. Grysińska-Jarmuła, *Działalność kulturalna Niemców w Bydgoszczy w XIX wieku*, [w:] *Swojskość i obcość w regionie kujawsko-pomorskim*, red. M. Białkowski, Z. Biegański, T. Maresz, W. Polak, Toruń 2015, s. 59–75; też, *Kulturotwórcza działalność bydgoskich Niemców w II połowie XIX wieku i na początku XX wieku i jej wspólne dziedzictwo*, [w:] *Retrospekcja i ochrona dziedzictwa kulturowego*, red. nauk. S. Kowalska, D. Waka, Poznań 2015, s. 35–53.

rządów w latach 1815–1840 właściwie cały czas panowania pruskiego w regencji bydgoskiej stał pod znakiem antypolskiej i germanizacyjnej polityki Prus, której symbolem niejako w wymiarze personalnym był kanclerz Rzeszy Otto von Bismarck oraz prezydent rejencji bydgoskiej Heinrich Tiedemann. W wymiarze politycznym był to Kulturkampf, natomiast w wymiarze instytucjonalnym Ostmarkenverein, tzw. Hakata (Niemiecki Związek Marchii Wschodniej). Miały one na celu z jednej strony osłabienie żywiołu polskiego, a wzmocnienie żywiołu niemieckiego, z drugiej zaś – zahamowanie niekorzystnej tendencji, jaką była tzw. *Ostflucht* (niem. „ucieczka ze wschodu – termin określający zjawisko migracji ze wschodu Niemiec na bardziej zamożne tereny zachodnie). W drugiej połowie XIX w. ludność ówczesnej wschodniej części Rzeszy (Prusy Wschodnie, Prusy Zachodnie, Prowincja Poznańska, Śląsk) zaczęła migrować do ośrodków przemysłowych w zachodnich Niemczech (Zagłębie Ruhry, Berlin). *Ostflucht* przybrał na sile na przełomie wieków i dotyczył nie tylko Niemców, lecz także rdzennych Polaków zamieszkujących ziemie zaboru pruskiego. *Ostflucht* był jednym z powodów nasilenia akcji germanizacyjnej (Komisja Kolonizacyjna). Paradygmatem działań władz pruskich na bardzo szerokich i różnych płaszczyznach była tzw. *Hebungspolitik* (wzmacnianie znaczenia; podnoszenie poziomu cywilizacyjnego; germanizacja życia publicznego), czyli „polityka podnoszenia”, której celem było umocnienie niemieczyny i w rezultacie zapobieżenie odpływowi ludności niemieckiej. Szły za nią realne, ogromne środki finansowe, rzędu ok. 800 mln marek, do 1912 r.²¹ Jednym z filarów *Hebungspolitik* miało być podnoszenie poziomu kulturalnego prowincji poznańskiej poprzez powoływanie do życia instytucji, które miały ożywić niemieckie życie kulturalne (teatry, muzea, towarzystwa naukowe, biblioteki, szkoły). Nie wdając się w szczegółową charakterystykę tego procesu, z wymiernymi i realnymi rezultatami, pod pewnym względem pozytywnymi dla państwa pruskiego, możemy powiedzieć, że polityka ta, trwająca praktycznie do końca I wojny światowej, poniosła klęskę, i to właściwie w każdym aspekcie. Zwiększał się odsetek ludności polskiej. Jeśli bowiem w 1871 r. Polacy

²¹ Ch. Schutte, *Die Königliche Akademie in Posen (1903–1919) und andere kulturelle Einrichtungen im Rahmen der Politik zur „Hebung des Deutschtums“*, Marburg 2008, s. 39–46.

stanowili 61% mieszkańców prowincji, to w 1910 było ich już niemal 65% z łącznej liczby 2100 tys. osób. W Bydgoszczy powstało, o czym dalej, wiele nowych instytucji, w tym biblioteki, generalnie jednak nie udało się Niemcom osiągnąć zasadniczego celu, jakim była, jeśli nie eliminacja, to możliwie najdalej idące osłabienie siły polskiej ludności, jej reprezentantów i instytucji.

Biblioteki Bydgoszczy przed powstaniem Biblioteki Miejskiej

Pierwsze biblioteki w Bydgoszczy są datowane na koniec XV w. Były to biblioteki zakonne (karmelitów, bernardynów). Biblioteki te nie przetrwały do dzisiaj z powodu pożarów, wojen, a przede wszystkim kasaty klasztorów dokonanej w latach 1772–1839 przez władze pruskie po aneksji tych ziem kosztem Rzeczypospolitej. Wyjątkiem od tej reguły jest zachowana w części Bibliotheca Bernardina, tzw. bernardyna, duma i chluba dzisiejszej Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. dr. W. Bełzy²². W czasach polskich Bydgoszczy (do 1772 r.) funkcjonowały tam biblioteki kościelne, urzędowe, biblioteki prywatne (szlacheckie, mieszczańskie, duchowieństwa). Wiemy o nich ze źródeł pośrednich, gdyż poza biblioteką bernardyńską ich księgozbiory się nie zachowały²³. Właściwy rozwój bibliotek w Bydgoszczy przypada na XIX w., zwłaszcza na okres po 1816 r., gdy Bydgoszcz stała się drugą obok Poznania stolicą obwodu regencyjnego w Wielkim Księstwie Poznańskim²⁴. Wokół pruskiej administracji rządowej zaczęły powstawać biblioteki urzędów. Utworzenie w Bydgoszczy garnizonu wojskowego w 1772 r. przyczyniło się do założenia w mieście kilku bibliotek wojskowych. Po ostatecznym przejściu Bydgoszczy przez Prusy (1815) od 1817 r. zaczęły być tworzone w mieście kolejne szkoły, najpierw Królewskie Gimnazjum Klasyczne (Königliches Gymnasium, 1817), następnie Ewangelickie Seminarium Nauczycielskie (Evangelisches Lehrersemi-

²² J. Matyasik, *Bibliotheca Bernardina – cymelia i unikaty...*, s. 7–34; zob. też też, *Skarby Książnicy Bydgoskiej...*, s. 10–13.

²³ Tamże, *Bibliotheca Bernardina – cymelia i unikaty...*, s. 8–11; zob. też A. Chlewicka, *Biblioteki i księgozbiory w Bydgoszczy w okresie zaborów. Zarys dziejów*, „Kronika Bydgoska” 2012, t. 33, s. 51–52.

²⁴ A. Chlewicka, dz. cyt., s. 49–70.

nar zu Bromberg, 1819)²⁵, Królewska Szkoła Realna (Königliches Realgymnasium zu Bromberg, 1853) oraz liczne szkoły elementarne. Prawie każda szkoła posiadała w czasach pruskich bibliotekę, najczęściej dwie: bibliotekę nauczycielską oraz uczniowską. W drugiej połowie XIX w. zaczęto zakładać małe kolekcje w tworzonych wówczas towarzystwach zawodowych (towarzystwa śpiewacze, towarzystwa zrzeszające kupców, rzemieślników itd.). Wtedy to władze miasta, a nade wszystko sami mieszkańcy zaczęli przejawiać aspiracje do działalności edukacyjnej i kulturalnej. W mieście powstało Konserwatorium Muzyczne (Konserwatorium für Musik, 1904), Instytut Rolnictwa (Institut für Landwirtschaft zu Bromberg, 1906), Szkoła Rzemiosła i Sztuki Użytkowej (Handwerker- und Kunstgewerbeschule, 1908)²⁶. Wspierani przez lokalne władze miłośnicy historii miasta i jego zabytków zaczęli tworzyć towarzystwa naukowe. W 1857 r. powstało Stowarzyszenie Techniczne (Technischer Verein), w 1865 r. miłośnicy przyrody i historii naturalnej utworzyli Towarzystwo Przyrodnicze (Naturwissenschaftlicher Verein). W 1880 r. poszukiwacze zabytków oraz badacze starożytności powołali do życia Stowarzyszenie Historyczne Okręgu Nadnoteckiego (Historischer Verein für den Netzendistrikt). Na początku XX w. nastąpiło połączenie istniejących w Bydgoszczy towarzystw naukowych. W miejsce kilku powstało w 1902 r. Towarzystwo Sztuki i Nauki (Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft)²⁷. Każde z towarzystw dysponowało mniejszą lub większą biblioteką. Niektóre z nich stały się później podwaliną Biblioteki Miejskiej (Stadtbibliothek)²⁸.

Siłą rzeczy wymienione biblioteki skierowane były do ograniczonego, żeby nie powiedzieć wąskiego, kręgu użytkowników, odznaczającego się, zwłaszcza w przypadku instytucji o naukowym profilu, wysublimowanymi potrzebami czytelniczymi. Nie zachodzili do nich

²⁵ R. Michna, *Pruskie szkolnictwo średnie Bydgoszczy w latach 1815–1920*, Bydgoszcz 2020, s. 73–150.

²⁶ K. Grysińska-Jarmuła, *Działalność kulturalna Niemców...*, s. 59–75; też, *Kulturotwórcza działalność bydgoskich Niemców...*, s. 35–53.

²⁷ Taż, *Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg jako animator życia kulturalnego mniejszości niemieckiej w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” 2020, t. 41, s. 53–76.

²⁸ Zob. też, *Aktywność naukowa mieszkańców Bydgoszczy w II połowie XIX i na początku XX wieku w kontekście rozwoju nauki w ówczesnej Europie*, „Kronika Bydgoska” 2019, t. 40, s. 79–97.

czytelnicy z tzw. nizin społecznych, robotnicy, pracownicy najemni itd. Ich potrzeby czytelnicze były zaspokajane przez wypożyczalnie płatne i inne biblioteki o oświatowym charakterze, udostępniające literaturę dla ludu, literaturę popularną, tworzoną przez warstwy oświecone, charakteryzującą się prostym i przystępnym językiem oraz nieskomplikowanym schematem fabularnym, mającym na celu ułatwienie jej zrozumienia. Jej podstawowym zadaniem było dostarczenie rozrywki jak największemu gronu odbiorców.

Geneza powstania Biblioteki Miejskiej

Swojego rodzaju skazą na rozwoju kulturalnym Bydgoszczy był brak biblioteki – ogólnodostępnej, otwartej dla ogółu mieszkańców miasta, zarówno o charakterze oświatowym, jak i naukowym. Tak było przynajmniej do 1894 r., kiedy to z inicjatywą założenia biblioteki tego rodzaju wystąpił nadburmistrz Bydgoszczy Hugon Bräsicke²⁹. To ewenement, że inicjatorem powstania Biblioteki była osoba zarządzająca miastem, przynajmniej w porównaniu z podobnymi inicjatywami w Niemczech. Nie było to jednak dzieło przypadku. W trakcie swoich rządów Bräsicke koncentrował wprawdzie uwagę na dalszym rozwoju gospodarczym Bydgoszczy, ale dbał również o rozwój kulturalny miasta. Za jego kadencji odbudowano gmach Teatru Miejskiego. W 1894 r. Bräsicke doprowadził do powstania biblioteki ludowej, wykorzystując do tego celu fundusze Stowarzyszenia Wieczornych Zabaw Ludowych. Biblioteka w krótkim czasie z założycielskich 300 tomów rozrosła się do ok. 2000 tomów. Wyjątkowość tej inicjatywy polegała na tym, że trzon księgozbioru stanowiła głównie beletrystyka³⁰. Niestety, przedwczesna śmierć fundatora w 1898 r. spowodowała zamknię-

²⁹ A. Rymkiewicz, *Hugon Bräsicke...*, s. 191–196; B. Balzer, *Die preußische Polenpolitik 1894–1908 und die Haltung der deutschen konservativen und liberalen Partei (unter besonderer Berücksichtigung der Provinz Posen)*, Frankfurt am Main 1990; A. Rymkiewicz, *Biblioteka ludowa...*, s. 11–21; zob. S. Błażejowski, J. Kutta, M. Romaniuk, *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 3, Bydgoszcz 1996, s. 44–46.

³⁰ A. Rymkiewicz, *Hugon Bräsicke...*, s. 191–196; *taż*, *Biblioteka ludowa...*, s. 11–21.

cie biblioteki rok później. W 1900 r. biblioteka została przejęta przez Zarząd Miejski³¹.

Powstanie biblioteki ludowej stało się impulsem do zabiegów o utworzenie księżnicy o naukowym profilu. W 1898 r. Stowarzyszenie Historyczne (Historischer Verein) wystąpiło do pruskiego ministerstwa kultury z petycją o utworzenie biblioteki miejskiej w Bydgoszczy. W tym samym roku magistrat złożył do rządu pruskiego wniosek o utworzenie takiej biblioteki, w uzasadnieniu argumentując, że Bydgoszcz „zasługuje na nowe placówki kulturalne”³². W Bydgoszczy chciano, aby podstawą nowo tworzonej biblioteki była stara Biblioteka Krajowa (Landesbibliothek) z Poznania, którą zastąpiła nowa placówka, Biblioteka Cesarza Wilhelma (Kaiser-Wilhelm-Bibliothek), późniejsza biblioteka uniwersytecka. Rząd prowincji nie udzielił na to zgody. Rząd pruski wystąpił jednak z kontrpropozycją – zaproponował miastu, za zgodą spadkobierców, rekompensatę w postaci dwóch księgozbiorów prywatnych: biblioteki Friedricha von Raumera, męża stanu i historyka³³, oraz biblioteki Heinricha Krusego, poety i dziennikarza, redaktora naczelnego „Kölnische Zeitung”³⁴.

Propozycja została przyjęta, o czym, jak sądzimy, przesądziła nie tylko chęć powołania do życia biblioteki miejskiej, lecz także atrakcyjność złożonej oferty. Biblioteka Raumera, która przypadła Bydgoszczy na mocy zapisu testamentowego jego córki Agnes, zmarłej w 1897 r., liczyła ok. 7000 tomów i zawierała głównie dzieła z zakresu historii i historii literatury. Księgozbiór Krusego liczył ok. 3000 tomów i składał się głównie z nowości beletrystyki oraz z tzw. *Tagesliteratur* (literatura codzienna). W skład powstającej Biblioteki weszły również biblioteki bydgoskich towarzystw naukowych (1500 tomów), biblioteki

³¹ Tamże.

³² G. Minde-Pouet, *Die Bromberger Stadtbibliothek...*, s. 76–82; Z. Gębołyś, *Die Bromberger Stadtbibliothek...*, s. 367–381.

³³ *Friedrich von Raumer*, [w:] *Wikipedia. Wolna encyklopedia* [online] [dostęp 29 czerwca 2023]. Dostępny w World Wide Web: https://de.wikipedia.org/wiki/Friedrich_von_Raumer; S. Jordan, *Raumer, Friedrich Ludwig Georg*, [w:] *Neue Deutsche Biographie* [online] [dostęp 29 czerwca 2023]. Dostępny w World Wide Web: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd119059622.html#ndbcontent>, s. 201–202.

³⁴ *Heinrich Kruse*, [w:] *Wikipedia. Wolna encyklopedia* [online] [dostęp 29 czerwca 2023]. Dostępny w World Wide Web: https://de.wikipedia.org/wiki/Heinrich_Kruse.

Ilustracja 1. Friedrich von Raumer
(1781–1873)

Źródło: „Illustrierte Zeitung”, 1910/3, s. 626.

Ilustracja 2. Heinrich Kruse
(1815–1902)

Źródło: Karl Theodor Gaedertz, *Was ich am Wege fand Blätter und Bilder aus Literatur, Kunst und Leben*, Leipzig 1902.

prywatne (radcy miejskiego Wolfena – ok. 1400 tomów), dary pochodzące od osób prywatnych i instytucji, w szczególności księgozbiór Towarzystwa Historycznego dla obwodu nadnoteckiego (Historische Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg), liczący ok. 3500 tomów. Rząd pruski zadeklarował ponadto subwencję 5000 marek na rozwój księgozbioru pod warunkiem, że miasto zapewni odpowiednie pomieszczenie, a ponadto zatrudni na własny koszt bibliotekarza naukowego, na co miasto chętnie przystało. W rezultacie w 1903 r. w Bydgoszczy rozpoczęła działalność Biblioteka Miejska³⁵.

³⁵ G. Minde-Pouet, *Die Eröffnung unserer Stadtbibliothek...*, „Ostdeutsche Presse” 1904, Nr. 268, s. 4; Nr. 269, s. 6.

Trudne początki

Gmach. Architektura

Chęci, a może i entuzjazmu bydgoszczanom nie brakowało, aczkolwiek początki bydgoskiej księżnicy były dość trudne. Podstawowym problemem było znalezienie odpowiedniego pomieszczenia, czy też budynku. Początkowo, tj. jeszcze w 1903 r., księgozbiór umieszczono w tymczasowym gmachu przy ul. Cesarskiej (Kaiserstrasse). Rychło jednak lokal okazał się niewystarczający dla szybko powiększającego się księgozbioru. Następnym schronieniem od marca 1904 r. był budynek przy ul. Gdańskiej 19. Na przeprowadzkę do stałego lokalu przyszło Bibliotece czekać jeszcze cztery lata, gdy w czerwcu 1908 r. po przebudowie, kosztującej ok. 34 tys. marek, przeniesiono ją do byłej siedziby Pruskiego Sądu Nadwornego, usytuowanego przy pl. Fryderyka (Marktplatz)³⁶. Teren, który obecnie zajmuje Biblioteka, pierwotnie rozdzielony był między cztery parcele. Zostały połączone w całość w 1774 r. Gmach składa się z dwóch głównych połączonych ze sobą zespołów zabudowań: przy Starym Rynku 24 i ul. Długiej 41. Pierwotnie była to siedziba Deputacji Kameralnej, zbudowana w latach 1774–1778, służąca następnie jako siedziba Pruskiego Sądu Nadwornego (1781–1800). W 1800 r. Sąd Nadworny został przeniesiony do sąsiedniego budynku przy ul. Długiej 41.

Gmach przy Starym Rynku 24 to piętrowy budynek na wysokich suterrenach o dekoracji późnobarokowej i klasycystycznej, wzniesiony na planie prostokąta u zbiegu Starego Rynku i ul. Jana Kazimierza. Budynek ma poddasze użytkowe oraz wysokie piwnice w typie suterren, użytkowane na cele magazynowe. Zachował się pierwotny układ klatki schodowej, przetrwała również forma sklepień kolebkowych i krzyżowych piwnic oraz części korytarzy. Frontową, północną elewację od strony rynku poprzedzają dwubiegowe schody ograniczone tralkową balustradą. Elewacja wschodnia (od strony ul. Jana Kazimierza) powtarza układ i podziały jońskimi pilastrami, jak w elewacji frontowej.

³⁶ E. Szymańska, dz. cyt., s. 59–62.

Ilustracja 3–4. Stadtbibliothek Bromberg 1910

Źródło: *Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. W. Bełzy w Bydgoszczy*, Dział Zbiorów Specjalnych, DŻS XVI,11.1; *Municipal library 1910*, [w:] *Wikipedia. Wolna encyklopedia* [online] [dostęp 4 stycznia 2024]. Dostępny w World Wide Web: https://en.wikipedia.org/wiki/Voivodeship_and_Municipal_Public_Library,_Bydgoszcz#/media/File:Pomnik_krola_Frydryka_II_Wielkiego_1910.jpg.

W sieni znajduje się reprezentacyjna drewniana klatka schodowa oraz wyjście na wewnętrzny dziedziniec³⁷. Przy ul. Długiej 41 znajduje się piętrowy budynek o dekoracji klasycystycznej, nawiązujący stylowo do form i podziałów głównego budynku Biblioteki przy Starym Rynku 24. Zaprojektowany został na rzucie litery „L” i przykryty wysokim, mansardowym dachem z „powiekami” (okna doświetlające strych). W 1908 r. podjęto decyzję o przebudowie zabudowań sądowych na po-

³⁷ Zob. *Bydgoszcz. Studium historyczno-konserwatorskie. Stare Miasto*, cz. 4, oprac. P. Winter, Pracownia Dokumentacji, Popularyzacji Zabytków i Dziedzictwa Narodowego Kujawsko-Pomorskiego Centrum Kultury w Bydgoszczy; zob. też *Biblioteka miejska*, oprac. A. Wysocka, Pracownia Dokumentacji, Popularyzacji Zabytków i Dziedzictwa Narodowego Kujawsko-Pomorskiego Centrum Kultury w Bydgoszczy [online] 8.12.2014 [dostęp 1 stycznia 2024]. Dostępny w World Wide Web: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/bydgoszcz-biblioteka-miejska-ob-wojewodzka-i-miejska-bibliotek>.

trzeby Biblioteki Miejskiej według planów architektów Karla Gebauera i Carla Meyera – zob. il. 5³⁸.

Ilustracja 5. Przedsiónek Biblioteki Miejskiej

Źródło: *Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. W. Bełzy w Bydgoszczy, Dział Zbiorów Specjalnych, DŻS, XVI,11.1.*

Księgozbiór

W 1903 r. księgozbiór, według informacji pierwszego bibliotekarza miejskiego Georga Minde-Poueta, liczył aż 35 000 tomów³⁹. W 1911 r. szacował on wielkość księgozbioru na 52 500 tomów. Późniejsze źród-

³⁸ D. Bręczewska-Kulesza, *Echa architektury starożytnej w budowlach bydgoskich XIX i początku XX wieku*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 2003, z. 8, s. 36.

³⁹ Za takie uchodzą informacje Minde-Poueta podane w referacie o bydgoskiej Bibliotece, wygłoszonym w Poznaniu w 1911 r. – zob. G. Minde-Pouet, *Die Bromberger Stadtbibliothek...*, s. 76–82.

dła, w szczególności *Jahrbuch der Deutschen Bibliotheken*, wskazują na niewielkie powiększenie Biblioteki do 54 029 tomów w 1913 r. oraz 56 405 tomów w 1914 r.⁴⁰ W wydanej po II wojnie światowej księdze jubileuszowej Edward Szymańda określał wielkość Biblioteki na 75 000 tomów, z czego ok. 46 500 tomów miało przypadać na nauki humanistyczne⁴¹. Najprawdopodobniej E. Szymańda posiłkował się danymi pochodzącymi z przedwojennej księgi jubileuszowej, wydanej na 10-lecie powstania polskiej Biblioteki Miejskiej (1921–1931), gdzie właśnie taka liczba została podana⁴². Wobec braku danych statystycznych o księgozbiorze w sprawozdaniach Biblioteki Miejskiej w sukurs nam idą informacje zawarte w kolejnych rocznikach *Jahrbuch der Deutschen Bibliotheken*⁴³ – zob. tab. 1.

Tabela 1. Księgozbiór Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy w latach 1904–1920

Rok	Stan księgozbioru (wol.)
1904	ok. 16000
1905	ok. 25 000
1907	ok. 34 000
1908	38 329
1909	41 898
1910	46 583
1911	49 132
1912	51 576
1913	53 029
1914	56 405
1916	42 549
1920	52 058

Źródło: „Jahrbuch der Deutschen Bibliotheken” 1904–1920.

⁴⁰ *Jahrbuch der Deutschen Bibliotheken*, hrsg. vom Verein Deutscher Bibliothekare, Jhrg. 12, Leipzig 1914, s. 25; *Jahrbuch der Deutschen Bibliotheken*, hrsg. vom Verein Deutscher Bibliothekare, Jhrg. 11, Leipzig 1913, s. 25.

⁴¹ E. Szymańda, dz. cyt., s. 59–62.

⁴² *Na dziesięciolecie Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1931, s. 11.

⁴³ *Jahrbuch der Deutschen Bibliotheken*, hrsg. vom Verein Deutscher Bibliothekare, Leipzig 1904–1920.

Z prostego porównania wielkości księgozbioru Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy na starcie w 1903 r. ze stanem w 1920 r., gdy Bydgoszcz, a tym samym również Biblioteka Miejska przeszły pod polskie władanie, wynika, że zasób Biblioteki powiększył się ponadtrzykrotnie.

Polityka gromadzenia

Mówiąc o polityce gromadzenia zbiorów w Stadtbibliothek Bromberg i próbując ją zrekonstruować, należy spojrzeć na strukturę rzeczową księgozbioru. Tu w sukurs, wobec braku tych danych w niemieckich sprawozdaniach, idzie bilans sporządzony przez T. Brandowskiego⁴⁴. Wynika z niego niezbitnie, że na księgozbiór Biblioteki składały się nauki humanistyczne (55,3%), nauki społeczne (10%), nauki przyrodnicze (10%). Pozostałe działy, w tym dzieła o treści ogólnej, druki uniwersyteckie i mapy, zajmowały w księgozbiórze 18,6%. Dodajmy, że pomijamy w tym miejscu, także z powodu braku danych szczegółowych, kwestie sporne co do kwalifikacji niektórych nauk do pierwszej czy drugiej grupy, przyjmując za podstawę obliczeń listę sporządzoną przez T. Brandowskiego – zob. tab. 2.

Tabela 2. Struktura księgozbioru Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy (1920) (dzieła)

Dział	Wielkość	%
1. Literatura	16 000	21,3
2. Historia, kultura	14 000	18,7
3. Filozofia, pedagogika	4000	5,3
4. Teologia	4000	5,3
5. Sztuka	3500	4,8
6. Polityka i socjologia	6000	8
7. Prawo	3000	4
8. Geografia	3000	4
9. Przyroda, matematyka	3000	4

⁴⁴ T. Brandowski, dz. cyt., s. 18a.

Tabela 2. Struktura... (cd.)

Dział	Wielkość	%
10. Technika	2500	3,3
11. Medycyna	2000	2,7
12. Dział ogólny	9000	12
13. Druki uniwersyteckie i ulotne	4000	5,3
14. Mapy	1000	1,3
Razem	75 000	100

Źródło: T. Brandowski, *Chronica sive de rebus in Bibliotheca Bidgostiensi peraclis*, [w:] *Na dziesięciolecie Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1931, s. 18a.

Niewątpliwie wpływ na taki kształt rzeczowy księgozbioru miały początki Biblioteki, której podwaliną były kolekcje na wskroś humanistyczne. Reprezentacja nauk przyrodniczych była nader skromna i, jak się wydaje, nie w pełni, o czym dalej, adekwatna do struktury społeczeństwa Bydgoszczy i jego potrzeb. Więcej szczegółów na temat kierunków gromadzenia księgozbioru może przynieść dopiero rekonstrukcja, w tym uporządkowanie zachowanych inwentarzy z czasów niemieckich. Pewne pojęcie o tym daje wydrukowany katalog działu *Sztuka*, ujawniający wewnętrzną strukturę tej kolekcji oraz detaliczny wykaz zgromadzonych dzieł⁴⁵ – zob. tab. 3.

Tabela 3. Schemat katalogu działu *Sztuka* Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy w 1911 r.

Dział	Wielkość	
	tytuły	tomy
I. Ogólny	485	583
II. Historia sztuki	126	208
III. Sztuka starożytna	76	146
IV. Architektura	102	233

⁴⁵ *Katalog der Bromberger Stadtbibliothek*, Heft 1: *Kunst*, Bromberg 1911; zob. też Z. Gębołyś, *Dział Sztuki w Bibliotece Miejskiej...*, s. 259–285.

Tabela 3. Schemat... (cd.)

Dział	Wielkość	
	tytuły	tomy
V. Sztuki plastyczne	18	32
VI. Malarstwo	33	63
VII. Grafika	27	35
VIII. Rzemiosło artystyczne	60	224
IX. Pojedynczy artyści	127	141
Razem	1094	1665

Źródło: *Katalog der Bromberger Stadtbibliothek*, Heft 1: *Kunst*, Bromberg 1911.

Struktura językowa księgozbioru

Bydgoszcz była miastem wielonarodowościowym, wielowyznaniowym i wielokulturowym jeszcze w czasach polskich. Miasto leżące na zachodnich kresach Rzeczypospolitej Obojga Narodów przyciągało osadników z Niemiec, którzy na początku istnienia miasta stanowili większość ludności. Po pokoju toruńskim (1411) w kolejnych wiekach aż do pierwszego rozbioru Polski postępowała stopniowa polonizacja miasta. W momencie przejścia Bydgoszczy pod panowanie pruskie w 1772 r. ludność szacowana była na ok. 1000 do 1500 osób. Przypominamy o tym, aby lepiej uwidocznić XIX-wieczny skok cywilizacyjny (gospodarczy, ekonomiczny, demograficzny) Bydgoszczy, która z miasteczka rozrosła się do średniej wielkości miasta, będącego centrum administracyjnym rejencji bydgoskiej, szybko rozwijającego się ośrodka przemysłowego, rozrastającego się przestrzennie, czemu towarzyszył dynamiczny wzrost liczby ludności. Jeszcze w 1852 r. liczba mieszkańców miasta wynosiła niewiele ponad 14 tys. W 1900 r. ludność Bydgoszczy przekroczyła 50 tys. (52 204 osoby). Spis powszechny z 1910 r. odnotował w mieście blisko 58 tys. mieszkańców (57 696) oraz blisko 100 tys. mieszkańców w miejscowościach podmiejskich (96 473)⁴⁶. Dane te powtarzamy

⁴⁶ *Atlas historyczny miast polskich*, t. 2: *Kujawy*, z. 1: *Bydgoszcz*, Toruń 1997, s. 5-17.

przede wszystkim po to, aby uzmysłowić i uzasadnić gorzkie, zarazem realistyczne, w kontekście bezwzględnej polityki germanizacyjnej państwa pruskiego i jego urzędników, słowa pierwszego polskiego dyrektora Biblioteki Miejskiej, W. Bełzy, o nieobecności książki polskiej w bydgoskiej księżnicy:

Jako placówka wyłącznie niemal naukowa ma służyć za warsztat pracy naukowej, a pozatem być kuźnią ideałów germańskich, pielęgnowanych świadomie i otwarcie. Więc książka polska nie miała tu miejsca. Na 75 000 tomów, przejętych w roku 1920 przez zarząd polski, znalazło się zaledwie 300 książek polskich, zabłąkanych, zdaje się drogą czystego przypadku [...]. Więc w kącie walał się Kraśniński, „Kordian” obok „Dziadów”, powleczonej siatką pajęczyny...⁴⁷.

Impresje W. Bełzy musiały pochodzić z oględzin Biblioteki, a także, bardzo możliwe, z przeglądu katalogów bibliotecznych. Niewykluczone, że zaglądał on również do inwentarzy bibliotecznych, aczkolwiek lektura tych dokumentów nawet dzisiaj wydaje się bardzo pracochłonna, zważywszy na wielkość księgozbioru oraz odręczny, mało czytelny zapis ewidencyjny. To zadanie na przyszłość. Dziś, szukając uzasadnienia tych słów, sięgnęliśmy do dwóch źródeł, mianowicie do katalogu drukowanego działu *Sztuka* oraz do wykazu czasopism abonowanych przez Bibliotekę Miejską. W katalogu z 1911 r. polonica są reprezentowane przez dwie książki: *Przewodnik po pamiątkach Gniezna* autorstwa Tadeusza Trzcńskiego wydany w Poznaniu w 1904 r.⁴⁸ oraz dzieło Ignacego Polkowskiego o Katedrze Gnieźnieńskiej⁴⁹. Drugie z podanych źródeł nie rejestruje jednak polskich czasopism, tymczasem W. Bełza wspomina o dwóch polskich tytułach abonowanych w okresie niemieckim: „Przewodniku Bibliograficznym” oraz „Rocznikach Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, które prawdopodobnie odnalazł w biuletynie informacyjnym Biblioteki Miejskiej „Mitteilungen

⁴⁷ W. Bełza, dz. cyt., s. 222.

⁴⁸ *Katalog der Bromberger Stadtbibliothek*, Heft 1: *Kunst*, Bromberg 1911, s. 32.

⁴⁹ Tamże.

der Stadtbibliothek Bromberg”⁵⁰. Bardzo możliwe, że pośrednią przyczyną powołania do życia Biblioteki Miejskiej był dynamiczny rozwój polskich bibliotek ludowych w prowincji poznańskiej. Według danych pruskiego ministerstwa wyznań religijnych w okręgu bydgoskim działało 177 polskich bibliotek ludowych⁵¹.

Nabytki

Struktura rzeczowa księgozbioru była wzbogacana w czasach niemieckich systematycznie. Świadczą o tym zestawienia nabytków za lata 1912–1917. W tym okresie przeważały zakupy książek z zakresu nauk humanistycznych i społecznych. Roczny przyrost dzieł w zakresie nauk humanistycznych wynosił w liczbach bezwzględnych 1992 pozycje, a procentowo ok. 57%. Roczny przyrost książek zaliczanych do nauk społecznych wyniósł 518 dzieł, a procentowo 15,7%. Wynika z tego jasno, że blisko trzy czwarte nabytków stanowiły książki spoza obszaru nauk przyrodniczych. Stan nauk przyrodniczych w księgozbiornie właściwie nie ulegał zmianie. Rocznie z tego tytułu wpływały ok. 332 dzieła (10,4%). Godzi się zauważyć stałą rozbudowę działu ogólnego, obejmującego literaturę encyklopedyczną i informacyjną. Rocznie przybywało do tego działu ok. 350 dzieł (10,9%). W połączeniu z wpływami z lat poprzedzających i następujących dział ten stał się jednym z ważniejszych segmentów księgozbioru – w 1920 r. liczył 9000 dzieł, a w ujęciu procentowym 10,9% – zob. tab. 4.

⁵⁰ „Mitteilungen aus der Stadtbibliothek Bromberg”, Jg. 1, 1906/1907 – Jg. 11, 1920.

⁵¹ Zob. T. Gey, *Die preussische Verwaltung des Regierungsbezirks Bromberg 1871–1920*, Limburg 1976, s. 175–176.

Tabela 4. Nabytki Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy w latach 1912–1917 według działów wiedzy

Rok	Nauki humanistyczne	Nauki społeczne	Nauki przyrodnicze	Dział ogólny	Inne	Razem
1912	1256 (52,9%)	491 (20,8%)	261 (11%)	309 (13%)	59 (2,5%)	2376 (11,7%)
1913	1476 (58,4%)	412 (16,3%)	227 (9%)	406 (16%)	5 (0,2%)	2526 (12,5%)
1914	2010 (55,7%)	338 (9,4%)	313 (8,7%)	462 (12,8%)	483 (13,4%)	3606 (17,8%)
1915	1902 (51,8%)	433 (11,8%)	486 (13,2%)	376 (10,2%)	472 (11,9%)	3669 (18,1%)
1916	2440 (62,5%)	690 (17,7%)	341 (8,7%)	321 (8,2%)	112 (2,9%)	3904 (19,3%)
1917	2508 (60,5%)	746 (18%)	486 (11,7%)	221 (5,3%)	183 (4,4%)	4144 (20,5%)
Razem	11 592	3110	2114	2095	1314	20 225

Źródło: Stadtbibliothek Bromberg. *Jahresbericht 1902–1918*, Bromberg 1903–1919.

Statystyka ta oddaje tylko częściowo priorytety i główne kierunki gromadzenia. W zestawieniu tym pominięte zostały wszak czasopisma zarówno ogólne, jak i specjalne, płynące do Biblioteki w imponującej liczbie ponad 200 tytułów. Nie wolno nam zapominać, że do Biblioteki napływała również beletrystyka, choć, jak głosi sprawozdanie z 1915 r., podstawowym zadaniem Biblioteki było wspieranie dążeń edukacyjnych i naukowych społeczeństwa, czego świadectwem była dominacja w księgozbiorze literatury naukowej (Biblioteka gromadziła także dysertacje i prace doktorskie oraz literaturę popularnonaukową)⁵². W tej drugiej grupie uwzględniana była również tzw. *Heimatliteratur*, określana także jako literatura małych ojczyzn lub literatura ojczyzniana, przedstawiająca obrazy społeczności lokalnych oraz mo-

⁵² M. Bollert, *Jahresbericht...*, Bromberg 1916, s. 10.

tywy regionalne. Niewielka grupa nabytków była reprezentowana przez inkunabuły⁵³.

Najważniejszymi formami gromadzenia nabytków do Biblioteki, tylko w niewielkim stopniu uszczuplonymi przez wojnę, były zakupy obejmujące nowości wydawnicze, w tym kontynuacje, zakupy antykwaryczne oraz prenumeraty czasopism. Właściwie tylko raz liczba kupowanych książek spadła poniżej liczby książek pozyskiwanych drogą darów (1917). Dary osiągały poziom nieznacznie niższy od zakupów. Godzi się jednak zaznaczyć, że kilkakrotnie wspólnie z inną nieplanowaną formą gromadzenia, tj. wymianą, nawet go przekroczyły (1914, 1915, 1917). Jak widać, trudne lata przypadły na czas I wojny światowej. Najbardziej ucierpiały wtedy wydatki na zakup nowości wydawniczych oraz kontynuacji. Dumą mógł natomiast napawać fakt, że Biblioteka posiadała bogaty zestaw czasopism, liczący 252 tytuły, oraz że coroczny przyrost księgozbioru w liczbach bezwzględnych średnio był liczony na ok. 3500 tomów – zob. tab. 5.

Tabela 5. Nabytki według form gromadzenia w Bibliotece Miejskiej w Bydgoszczy (1912–1918)

Rok	Kupno	Wymiana	Dary i depozyty	Razem
1912	1378 (58%)	74 (3,1%)	924 (38,9%)	2376
1913	1697 (67,2%)	18 (0,7%)	811 (32,1%)	2526
1914	1655 (45,9%)	392 (10,9%)	1559 (43,2%)	3606
1915	1758 (47,9%)	239 (6,5%)	1672 (45,6%)	3669
1916	2201 (56,4%)	64 (1,6%)	1639 (42%)	3904
1917	1666 (40,2%)	184 (4,4%)	2294 (55,4%)	3025
1918	1765 (58,3%)	96 (3,2%)	1264 (38,5%)	3125
1919	?	?	?	5078

Źródło: *Stadtbibliothek Bromberg. Jahresbericht 1902–1918*, Bromberg 1903–1919.

⁵³ A. Doman, *Zbiory specjalne*, [w:] *Od inkunabułów do e-booków. Bydgoska księżnica 1903–2003*, oprac. zespół A. Doman i in., Bydgoszcz 2013, s. 53–69; zob. też *Katalog inkunabułów Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy*, oprac. J. Ociepa, Bydgoszcz 1999.

Dary

Trudno dziś, bez dalszych szczegółowych poszukiwań archiwalnych, na podstawie dostępnych materiałów, odpowiedzieć dokładnie na pytanie, ile ze zgromadzonych książek w okresie niemieckim Biblioteki zostało zakupionych, a ile pochodziło z darów i napłynęło drogą wymiany. Zważywszy, że podstawą księgozbioru były dary, oszacowane przez dyrektora Biblioteki Miejskiej G. Minde-Poueta na ok. 35 000 tomów, oraz że dary napływały cały czas do Biblioteki, można przyjąć, że stanowiły one, jeżeli nie trzon, to istotny element księgozbioru. To było możliwe, ale tylko do 1918 r. Pośrednie dowody na to znajdujemy w charakterystyce Biblioteki G. Minde-Poueta z 1911 r.⁵⁴ Autor zaznaczył w niej, że najcenniejsze w księżnicy były dzieła z zakresu historii literatury wszystkich epok (czasów), będące darami od autorów i wydawców⁵⁵. Za kierownictwa Minde-Poueta dary stanowiły ponad 85% całego zbioru. Od samego początku Minde-Pouet powiększał też księgozbiór drogą zakupów, ale pomimo wysokich nakładów na zakup książek, sięgających od sześciu do ośmiu tysięcy marek rocznie, nie był w stanie dokonać szybkiej zmiany struktury księgozbioru. Następca Minde-Poueta, Martin Bollert, starał się stopniowo zmieniać model gromadzenia zbiorów, stawiając na pierwszym planie kupno nowości wydawniczych, ale właściwie do końca niemieckich rządów w Bibliotece utrzymywał się trend w polityce gromadzenia, jakim był stosunkowo wysoki poziom darów w całym księgozborze. Bollert próbował odmienić sytuację w tym względzie, co potwierdza statystyka nabytków według wpływów, w której liczba darów waha się w przedziale 39–55%. Na przeszkodzie stanęły mu jednak z jednej strony wybuch wojny, a z drugiej ofiarność bydgoszczan, co potwierdzają słowa zawarte w sprawozdaniu:

[...] poprzez dary wpłynęło wiele wartościowych dzieł, których biblioteka nie mogłaby kupić z własnych środków⁵⁶.

⁵⁴ G. Minde-Pouet, *Die Bromberger Stadtbibliothek...*, s. 76–81; M. Bollert, *Jahresbericht...*, Bromberg 1915, s. 11.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Tamże, s. 9.

W latach 1914–1916 Bollert zamieszczał listę donatorów Biblioteki, dzięki czemu, choć nie wiemy, co ofiarowywali Bibliotece⁵⁷, wiemy, kim byli. Darczyńców podzielił na dwie grupy: 1. ofiarodawcy prywatni, 2. władze zwierzchnie, instytuty i stowarzyszenia. W pierwszej grupie umieścił osoby prywatne oraz firmy. Nie jest to wprawdzie lista kompletna, ale daje wyobrażenie o skali ofiarności społeczeństwa Bydgoszczy względem Biblioteki. W ciągu czterech lat do Biblioteki wpłynęły dary od 141 osób prywatnych, 19 firm oraz 114 instytucji. W niczym nie zmienia tej statystyki fakt, że wiele nazwisk, firm oraz instytucji się powtarza, co świadczy o wierności i ofiarności wobec Biblioteki, a ponadto każe przypuszczać, że w latach poprzedzających i następujących ofiarność była niewiele mniejsza. Przy nazwiskach i nazwach instytucji brakuje wprawdzie danych statystycznych, ale nie umniejsza to wartości zestawienia. Wynika z niego, że los Biblioteki Miejskiej, tzn. jej rozwój, był przedmiotem troski wielu bydgoszczan. Zwłaszcza po latach obserwacja ta jest szczególnie cenna – zob. tab. 7.

Tabela 7. Darczyńcy Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy

Rok	Osoby prywatne	Firmy	Instytucje
1913/14	53	10	37
1915	33	4	32
1916	55	5	11
Razem	141	19	114

Źródło: *Stadtbibliothek Bromberg. Jahresbericht 1913–1916*, Bromberg 1914–1917.

Wśród osób fizycznych obdarowujących Bibliotekę spotykamy nazwiska wielu mieszkańców, w tym nauczycieli gimnazjalnych (np. prof. dr Arnd Jacob) i nauczycieli liceów (np. Carl Adamek). Liczną grupę ofiarodawców stanowią urzędnicy. Widzimy pośród nich m.in. radcę miejskiego Carla Wenzela, miejskiego radcę budowlanego Heinricha Metzgera, radcę sanitarnego dr. Carla Dietza, radcę rządowego dr. Pfeffera. Stałymi darczyńcami Biblioteki byli również prawnicy, np. Beerwald, dr Paul Kopp. Dary płynęły też od duchownych, w tym od proboszcza Beckera,

⁵⁷ Tamże.

proboszcza Altmanna, rabina dr. Gotthilfa Waltera. Na liście ofiarodawców widnieją także nazwiska wojskowych (Hahn), lekarzy (Collomon, Quimer), kupców (Burckhardt), fabrykantów (Otto Anstatt), inżynierów (Ottomar Volheim). Nie zabrakło na niej również bibliotekarzy (Martin Bollert, Friedrich Knorrek), a w myśl powiedzenia, że przykład płynie z góry, grono donatorów zasilali systematycznie nadburmistrz Bydgoszczy Paul Mitzlaff oraz burmistrz Hugo Wolff. Godne zauważenia i podkreślenia są dary pochodzące od kobiet (niezameżnych i zameżnych), a nawet od osób pochodzących z niższych warstw społecznych, jak woźny Klein.

W myśl innego powiedzenia, że „koszula bliższa ciału”, dary do Biblioteki płynęły z firm, zwłaszcza powiązanych z księżnicą, np. z drukarni (Dittmann Buchdruckerei, Gruenaursche Buchdruckerei) i księgarni (Ebbecke Buchhandlung, Mittler'sche Buchhandlung). Na liście znalazły się również fabryka mebli (Möbelfabrik Hega) i apteka Kupffendera (Goldene Apotheke). Bardzo liczną grupę wśród ofiarodawców stanowiły instytucje, szkoły i stowarzyszenia⁵⁸. Na czele listy instytucji umieścimy sam magistrat, niezależnie od tego, że kładł niemałe środki finansowe na działalność Biblioteki. Księżnicę wspomagały darami starostwo bydgoskie, Izba Handlowa (Handelskammer), Diskonto-Bank oraz dyrekcja kolei żelaznych (Eisenbahndirektion der Königlich Preußischen Staatseisenbahnen). Biblioteka mogła liczyć również na wsparcie szkół. W roku sprawozdawczym 1913/1914 były to m.in. Szkoła Rzemiosła i Sztuki Użytkowej, Miejskie Liceum (Städtische Lyzeum) oraz Gimnazjum Realne (Königliches Realgymnasium). W latach następnych (1915/1916) – Gimnazjum Królewskie, Miejska Szkoła dla Dziewcząt (Städtische Höhere Mädchenschule) oraz Miejska Szkoła Handlowa (Städtische Handelsschule). Do grona licznych i bardzo różnorodnych ofiarodawców należały stowarzyszenia, bardzo różnej proweniencji (inżynierowie, rybacy, naukowcy, sportowcy, kupcy i inni). Przykładowo w 1913/1914 r. książki dla Biblioteki ofiarowały: Stowarzyszenie Ewangelickich Pracowników (Evangelischer Arbeiterverein), Stowarzyszenie Esperantystyczne (Esperantoverein), Stowarzyszenie Żeńskich Urzędniczek – Kupców (Kaufmännischer Verein weiblichen Angestellten). W dwóch następnych

⁵⁸ M. Bollert, *Jahresbericht...*, Bromberg 1915, s. 11.; zob. też: tenże, *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1915*, Bromberg 1916, s. 10; tenże, *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1916*, Bromberg 1917, s. 11–12.

latach (1915/1916) do grona darczyńców dołączyły m.in. Stowarzyszenie Rybackie dla Prowincji Poznańskiej (Fischerverein für die Provinz Posen), Niemiecki Związek Marchii Wschodniej, Towarzystwo Śpiewacze Urzędników (Beamten Gesang-Verein), Bydgoskie Towarzystwo Gimnastyczne (Bromberger Turnschaft). Do grona szczególnie cennych ofiarodawców należało również Towarzystwo Sztuki i Nauki.

Wymiana

Księgozbiór Biblioteki ulegał wzbogaceniu również poprzez wymianę. Najważniejszym źródłem w tym względzie były niemieckie uniwersytety, które odpowiadając na prośbę Biblioteki skierowaną do nich w maju 1914 r., zaczęły regularnie przysyłać swoje publikacje w zamian za publikacje Biblioteki Miejskiej, nie bacząc na to, że oferta Biblioteki była siłą rzeczy nader skromna.

Zakupy/finanse

Należy zauważyć, że dopływ nowości wydawniczych w całych niemieckich dziejach Biblioteki był znaczny, co pomimo braku danych liczbowych o liczbie nabytków (w tomach) możemy stwierdzić na podstawie wysokości nakładów na zakup nowości wydawniczych, mierzonych w środkach finansowych. W przekroju siedmiu lat (1912–1918) wydatki sięgnęły kwoty blisko 57 tys. marek, z czego na zakup książek wydatkowano prawie 15 tys. marek, a łącznie z czasopismami ponad 31 tys. marek. Niemałe kwoty przeznaczane były również na zakup antykwaryczny – sięgnęły blisko 24 tys. marek. Były zatem niższe od tych, kierowanych na zakup nowości wydawniczych, a to wskazuje na faktyczne preferencje i kierunek, w jakim księgozbiór był kształtowany. Analizując dane statystyczne, nie możemy oczywiście nie zauważyć nieznacznego spadku wydatków na budowę księgozbioru w pierwszych dwóch wojennych latach (1914–1915), generalnie jednak wojna nie spowodowała jakichś drastycznych ograniczeń, których przecież można się było spodziewać – zob. tab. 8.

Tabela 8. Wydatki na nowe nabytki do Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy w latach 1912–1918

Wielkość wydatków w markach	Rok							
	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	Razem
Nowe książki	2532 (33,7%)	1433 (16,9%)	783 (12,8%)	811 (10,9%)	947 (10,2%)	806 (10,4%)	1575 (15,4%)	8887 (15,7%)
Kontynuacje	1820 (24,2%)	1457 (17,2%)	528 (6,7%)	231 (3,1%)	306 (3,3%)	592 (7,6%)	941 (9,2%)	5875 (10,4%)
Zakup razem	4352 (57,9%)	2890 (34,2%)	1311 (21,5%)	1042 (14%)	1253 (13,5%)	1398 (18%)	2516 (24,6%)	14 762 (26%)
Czasopisma	2160 (26,8%)	2878 (34%)	2370 (38,9%)	2581 (34,8%)	2000 (21,5%)	2360 (30,5%)	2267 (22,2%)	16 616 (29,3%)
Razem zakup nowości wydawniczych	6512 (86,7%)	5768 (68,2%)	3681 (60,4%)	3623 (48,8%)	3253 (35%)	3758 (48,5%)	4783 (46,8%)	31 378 (55,3%)
Antykwariat	998 (13,3%)	2686 (31,8%)	2413 (39,6%)	3794 (51,2%)	6051 (65%)	3990 (51,5%)	5443 (53,2)	25 375 (44,7%)
Razem	7510	8454	6094	7417	9304	7748	10 226	56 753
Wielkość wydatków w markach	Rok							
	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	Razem
Nowe książki	2532 (33,7%)	1433 (16,9%)	783 (12,8%)	811 (10,9%)	947 (10,2%)	806 (10,4%)	1575 (15,4%)	8887 (15,7%)
Kontynuacje	1820 (24,2%)	1457 (17,2%)	528 (6,7%)	231 (3,1%)	306 (3,3%)	592 (7,6%)	941 (9,2%)	5875 (10,4%)
Zakup razem	4352 (57,9%)	2890 (34,2%)	1311 (21,5%)	1042 (14%)	1253 (13,5%)	1398 (18%)	2516 (24,6%)	14 762 (26%)
Czasopisma	2160 (26,8%)	2878 (34%)	2370 (38,9%)	2581 (34,8%)	2000 (21,5%)	2360 (30,5%)	2267 (22,2%)	16 616 (29,3%)
Razem zakup nowości wydawniczych	6512 (86,7%)	5768 (68,2%)	3681 (60,4%)	3623 (48,8%)	3253 (35%)	3758 (48,5%)	4783 (46,8%)	31 378 (55,3%)
Antykwariat	998 (13,3%)	2686 (31,8%)	2413 (39,6%)	3794 (51,2%)	6051 (65%)	3990 (51,5%)	5443 (53,2)	25 375 (44,7%)
Razem	7510	8454	6094	7417	9304	7748	10 226	56 753

Źródło: *Stadtbibliothek Bromberg. Jahresbericht 1902–1918*, Bromberg 1903–1919.

Nie wiemy wprawdzie, gdzie kupowano książki, ale możemy się domyślać, że były to z całą pewnością również bydgoskie księgarnie.

Wydatki biblioteki

Biblioteka Miejska zaczynała swoją działalność w 1903 r. od budżetu w wysokości 6500 marek. Lwią część tej kwoty wyasygnowało państwo niemieckie (5000 marek) z przeznaczeniem na zakup książek. Pozostałe 1500 marek pochodziło z subwencji miejskiej. Pieniądze od miasta zostały przeznaczone początkowo wyłącznie na prace porządkowe⁵⁹. W 1906 r. państwo pruskie podwyższyło subwencję do kwoty 8000 marek. Biblioteka wykorzystała je na zakup książek. Sytuacja finansowa Biblioteki znacznie poprawiła się w 1904 r. wraz ze znacznym wzrostem dotacji miejskiej. W 1904 r. miasto wydatkowało na Bibliotekę dziesięciokrotnie wyższą sumę niż w roku poprzednim, tj. 15 345 marek, a po siedmiu latach, w 1911 r., podniosło ją do wysokości 21 300 marek⁶⁰. Dodatkowo od 1906 r. wpływały do budżetu Biblioteki opłaty od czytelników⁶¹. Budżet Biblioteki zasilala roczna dotacja pochodząca od Towarzystwa Sztuki i Nauki w kwocie 1000 marek. Bliżej nieokreślone datki płynęły również od dobrodziejów placówki. Zakładając, że subwencja państwowa pozostała niezmieniona do końca niemieckich rządów w Bydgoszczy, widzimy, że poza 1914 r., gdy wybuchła wojna, wkład finansowy miasta rósł systematycznie od blisko 26 tys. marek w 1912 r. do ponad 43 tys. marek w 1918 r. Godzi się zaznaczyć, że wzrost ten był podyktowany postępującym, zwłaszcza od 1916 r., wzrostem wydatków na oprawę książek oraz stałym wzrostem cen książek i czasopism, mimo to był to budżet wyjątkowo wysoki. Jak zauważył kierownik Biblioteki M. Bollert w sprawozdaniu z 1914 r., wydatki na Bibliotekę w przeliczeniu na głowę mieszkańca (72 Pfg) były dwu-, a nawet trzykrotnie wyższe niż w innych miastach (Elberfeld – 25 Pfg; Charlottenburg – 40 Pfg), a spadek zakupów kładł na karb ro-

⁵⁹ G. Minde-Pouet, *Die Bromberger Stadtbibliothek...*, s. 78–79.

⁶⁰ M. Bollert, *Jahresbericht...*, Bromberg 1915, s. 4.

⁶¹ E. Szymańska, dz. cyt., s. 18.

snących z roku na rok cen książek⁶². Dodajmy, że w 1908 r. miasto przeznaczyło dodatkowo 34 tys. marek na przebudowę gmachu Biblioteki. Budżet ten budził nieskrywaną zazdrość już za polskich rządów w Bibliotece. T. Brandowski w opinii wyrażonej w artykule z 1929 r. stwierdził, że o takim budżecie po 1919 r. Biblioteka mogła tylko marzyć⁶³. Przedmiotem zazdrości Brandowskiego była również struktura wydatków bibliotecznych.

Struktura wydatków

Przyjrzyjmy się zatem strukturze wydatków, pomimo braku szczegółowej specyfikacji, i spróbujmy ustalić, czego one w niektórych wypadkach dotyczyły. Najwięcej środków pochłaniały tzw. środki rzeczowe, czyli, jak można przypuszczać, środki na zasoby materialne, które są niezbędne do prowadzenia działalności gospodarczej przez dłuższy czas. Przez to pojęcie z dużą dozą prawdopodobieństwa możemy rozumieć wydatki na opał, oświetlenie, sprzątanie oraz wyposażenie Biblioteki. Sięgały one przeciętnie ok. 60% ogółu wydatków. Drugą pozycję w budżecie Biblioteki zajmowały wydatki na zakup książek i czasopism, a w połączeniu z wydatkami na oprawę książek dochodziły nawet do 30%. W drukowanych sprawozdaniach Biblioteki brakuje wysokości wydatków na płace. Jak się wydaje, wydatki osobowe skrywają się pomiędzy kwotą końcową uwidocznioną w tabelkach a sumą pojedynczych wydatków, obejmujących zakup, introligatora oraz wydatki rzeczowe. Niestety możemy się tego tylko domyślać. T. Brandowski w tekście z 1929 r. podaje, nie wskazując na źródło, że kierownik Biblioteki otrzymywał początkowo 400 marek miesięcznie, a bibliotekarz 125 marek⁶⁴. Już to każe nam patrzeć na obliczenia z pewną ostrożnością, zwłaszcza jeżeli połączymy je z lakoniczną informacją o wydatkach na personel Biblioteki, zamieszczoną w sprawozdaniu Biblioteki

⁶² M. Bollert, *Erinnerungen an die Bromberger Bibliotheken*, „Ostdeutsche Monatshefte für Kunst und Geistesleben” 1923, H. 12, s. 565; zob. tenże, *Jahresbericht...*, Bromberg 1915, s. 10.

⁶³ T. Brandowski, dz. cyt., s. 15–16.

⁶⁴ Tamże.

Miejskiej z 1918 r. Zgodnie z nią w 1916 r. wyniosły one 3152 marki, a w 1917 r. – 5178 marek⁶⁵. Kwestia ta wymaga dalszych poszukiwań i studiów, w tym odnalezienia choćby przykładowego, obejmującego dany rok, pełnego zestawienia płac pracowników Biblioteki, zarówno stałych, jak i tymczasowych. Wydatki Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy w latach 1912–1918 – zob. tab. 9.

Tabela 9. Struktura wydatków Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy w latach 1912–1918

Wielkość wydatków	Rok							Razem
	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	
Zakup	7510 (22,2%)	8454 (21,7%)	6094 (17%)	7417 (19,3%)	9304 (22,3%)	7748 (17,5%)	10226 (19,03%)	56 753 (20,1%)
Introligator	2170 (6,4%)	2666 (6,8%)	1633 (4,7%)	2537 (6,6%)	2519 (6%)	2129 (4,8%)	3433 (6,7%)	17 087 (6%)
Wydatki rzeczowe	20125 (59,4%)	24380 (62,6%)	23063 (66,3%)	23097 (60,2%)	25563 (61,1%)	25592 (58,5%)	30097 (56,6%)	171 917 (60,8%)
Płace	4059 (12%)	3460 (8,9%)	3968 (11,4%)	5309 (13,8%)	3975 (9,5%)	8530 (19,2%)	7578 (14,8%)	36 879 (13%)
Razem	33 864	38 960	34 758	38 360	41 361	43 999	51 334	282 636

Źródło: *Stadtbibliothek Bromberg. Jahresbericht 1902–1918.*

Zakończenie

Co by było, gdyby...? To pytanie wydaje się z gruntu nienaukowe, ale można je postawić, a może i trzeba, opisując działalność Stadtbibliothek Bromberg. Gdyby w 1903 r. nie powstała w Bydgoszczy Biblioteka Miejska, przypuszczalnie nie powstałaby biblioteka miejska w okresie międzywojennym, zważywszy na rozliczne problemy natury finansowej i politycznej, które przetaczały się przez Bydgoszcz (kryzys gospodarczy, wojna handlowa polsko-niemiecka itd.). Funkcję biblioteki publicznej pełniłyby zapewne biblioteki Towarzystwa Czytelni Ludo-

⁶⁵ *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1918, Bromberg 1919.*

wych, a pierwsza biblioteka publiczna powstałaby dopiero po II wojnie światowej. Czy zatem utworzenie Biblioteki Miejskiej wpłynęło korzystnie na rozwój Bydgoszczy? W pewnym sensie tak. Do 1903 r. właściwie brakowało w Bydgoszczy księżnicy zdolnej do zaspokajania różnorodnych potrzeb i gustów czytelniczych. Paradoksalnie do jej powstania przyczyniła się reakcja rządu niemieckiego na „pustoszenie” ziem wschodnich, odpływ ludności na ziemie zachodnie w poszukiwaniu lepszych warunków do życia. Tamą miała być tzw. *Hebungspolitik*, polityka wzmocnienia niemczyzny na ziemiach wschodnich cesarstwa, właściwie na wszystkich obszarach. Na polu kultury wyrazem *Hebungspolitik* było tworzenie instytucji kultury, bibliotek. Dzięki temu w Bydgoszczy mogła powstać biblioteka, funkcjonująca na dobrym poziomie dzięki funduszom z Berlina i z kasy miejskiej Bydgoszczy. Dostroili się do tego również bydgoszczanie hojnie ją obdarowujący, a w miarę jej rozwoju także ją odwiedzający. Biblioteka Miejska w Bydgoszczy miała również szczęście do obu kierowników, sprawujących nad nią pieczę w okresie pruskim. Byli to G. Minde-Pouet, który zorganizował Bibliotekę od podstaw, i M. Bollert, który pod wpływem doświadczeń i nauk swojego mistrza, Paula Ladewiga, próbował nadać jej profil oświatowy w miejsce dominującego – naukowego. Niestety, w Bibliotece Miejskiej w Bydgoszczy nie było właściwie miejsca dla Polaków. Byli oni potrzebni w Bibliotece jako siła robocza, tolerowani jako czytelnicy, ale niekoniecznie jako grupa społeczna i narodowościowa, wnosząca swój wkład w rozwój kultury i nauki w państwie pruskim. Mogli oczywiście korzystać z Biblioteki, wypożyczać do domu książki, przeglądać czasopisma w czytelni, pod warunkiem, że znali język niemiecki, a ponieważ wszyscy uczęszczali do szkół z niemieckim językiem nauczania, przychodziło im to zapewne z łatwością. Gorzej, gdyby chcieli sięgnąć po lekturę w ojczystym języku polskim. Książka i czasopismo w języku polskim stanowiły margines, co każe traktować ówczesną bibliotekę jako instrument polityki germanizacyjnej, dążenia państwa niemieckiego, jeśli nie do wykorzenienia, to na pewno do marginalizacji społeczności polskiej. Tym bardziej należy docenić fakt, że pod wodzą Witolda Bełzy zachowane zostało niemieckie dziedzictwo.

Bibliografia

- „Mitteilungen aus der Stadtbibliothek Bromberg” Jg. 1, 1906/1907 – Jg. 11, 1920.
- Balzer Brigitte, *Die preußische Polenpolitik 1894–1908 und die Haltung der deutschen konservativen und liberalen Partei (unter besonderer Berücksichtigung der Provinz Posen)*, Frankfurt am Main 1990.
- Bełza Witold, *Biblioteka Miejska w Bydgoszczy 1903–1929*, [w:] *Biblijoteki wielkopolskie i pomorskie: praca zbiorowa*, red. S. Wierczyński, Poznań 1929, s. 219–224.
- Biblioteka miejska*, oprac. Agnieszka Wysocka, Pracownia Dokumentacji, Popularyzacji Zabytków i Dziedzictwa Narodowego Kujawsko-Pomorskiego Centrum Kultury w Bydgoszczy, [online] 8.12.2014 [dostęp 1 lutego 2024]. Dostępny w World Wide Web: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/bydgoszcz-biblioteka-miejska-ob-wojewodzka-i-miejska-bibliotek>.
- Bollert Martin, *Erinnerungen an die Bromberger Bibliotheken*. „Ostdeutsche Monatshefte für Kunst und Geistesleben” 1923 H. 12, s. 563–565.
- Bollert Martin, *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1913–1914*, Bromberg 1915.
- Bollert Martin, *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1915*, Bromberg 1916.
- Bollert Martin, *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1916*, Bromberg 1917.
- Bollert Martin, *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1917*, Bromberg 1918.
- Bollert Martin, *Jahresbericht der Stadtbibliothek Bromberg 1918*, Bromberg 1919.
- Brandowski Teodor, *Bydgoski chram wiedzy i pamiątek*, [w:] *Monografia Wielkiego Pomorza i Gdyni*, red. Józef Lachowski, Toruń 1939.
- Brandowski Teodor, *Chronica sive de rebus in Bibliotheca Bidgostiensi peraclis*, [w:] *Na dziesięciolecie Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1931, s. 6–42.
- Bręczewska-Kulesza Daria, *Echa architektury starożytnej w budowlach bydgoskich XIX i początku XX wieku*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 2003, z. 8, s. 35–46.
- Bydgoszcz. Studium historyczno-konserwatorskie. Stare Miasto*, cz. 4, oprac. Piotr Winter, Pracownia Dokumentacji, Popularyzacji Zabytków i Dziedzictwa Narodowego Kujawsko-Pomorskiego Centrum Kultury w Bydgoszczy
- Chlewicka Aldona, *Biblioteki i księgozbiory w Bydgoszczy w okresie zaborów. Zarys dziejów*, „Kronika Bydgoska” 2012, t. 33, s. 49–70.

- Dubowik Henryk, *Dziewięćdziesięciolecie Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy*, „Rocznik Kulturalny Kujaw i Pomorza” 1995, t. 13, s. 90–97.
- Friedrich von Raumer, [w:] *Wikipedia. Wolna encyklopedia* [online] [dostęp 29 czerwca 2023]. Dostępny w World Wide Web: https://de.wikipedia.org/wiki/Friedrich_von_Raumer.
- Gey Thomas, *Die preussische Verwaltung des Regierungsbezirks Bromberg 1871–1920*, Limburg 1976, s. 175–176.
- Gębołyś Zdzisław, *Biblioteka Miejska w Bydgoszczy w przededniu i w pierwszych dniach i miesiącach I wojny światowej*, „Kronika Bydgoska” 2021, t. 42, s. 217–243.
- Gębołyś Zdzisław, *Die Bromberger Stadtbibliothek (Biblioteka Miejska w Bydgoszczy) w świetle referatu Georga Minde-Poueta*, „Kronika Bydgoska” 2020, t. 41, s. 367–381.
- Gębołyś Zdzisław, *Dział Sztuki w Bibliotece Miejskiej w Bydgoszczy w 1911 roku*, „Kronika Bydgoska” 2023, t. 44, s. 259–285.
- Heinrich Kruse, [w:] *Wikipedia. Wolna encyklopedia* [online] [dostęp 29 czerwca 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://de.wikipedia.org/wiki/Heinrich_Kruse.
- Historia Bydgoszczy*, red. nauk. Marian Biskup, t. 1: *Do roku 1920*, Bydgoszcz 1991.
- Hojka Zdzisław, *70 lat Muzeum Okręgowego im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy*, „Muzealnictwo” 1994, t. 36, s. 23–27.
- Jahrbuch der Deutschen Bibliotheken*, hrsg. vom Verein Deutscher Bibliothekare, 1913 Jhrg. 11, s. 24–25.
- Jordan Stefan, *Raumer, Friedrich Ludwig Georg*, [w:] *Neue Deutsche Biographie* [online] [dostęp 29 czerwca 2023]. Dostępny w World Wide Web: <https://www.deutsche-biographie.de/sfz22537.html#ndbcontent>.
- Katalog inkunabułów Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy*, oprac. Jolanta Ociepa, Bydgoszcz 1999.
- Matyasik Joanna, *Bibliotheca Bernardina – cymelia i unikaty księgozbioru bydgoskich bernardynów*, „Universitas Gedanensis” 2016, R. 28, t. 52, s. 7–34.
- Matyasik Joanna, *Bibliotheca Bernardina – zabytkowa kolekcja Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy*, [w:] *Bernardyni polscy 1480–1829*, red. Aleksander K. Sitnik, Kalwaria Zebrzydowska 2018, s. 242–265.
- Matyasik Joanna, *Dokumenty życia społecznego w zbiorze Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy: charakterystyka i ochrona zasobu*,

- [w:] *Dokumenty życia społecznego w badaniach i praktyczne ich wykorzystanie. Materiały z ogólnopolskiej konferencji „Dokumenty życia społecznego w badaniach i praktyczne ich wykorzystanie”*, red. Aneta Firlej-Buzon, Wrocław 2016, s. 181–198.
- Matyasik Joanna, *Polonika XVI–XVII w. ze zbiorów Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy. Katalog*, Bydgoszcz 2015.
- Matyasik Joanna, *Skarby Książnicy Bydgoskiej. Zabytkowe zbiory Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. dr. Witolda Bełzy w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 2018.
- Michna Radosław, *Pruskie szkolnictwo średnie Bydgoszczy w latach 1815–1920*, Bydgoszcz 2020.
- Minde-Pouet Georg, *Die Bromberger Stadtbibliothek*, [w:] *Deutsche Bildungsinstitute in der Provinz Posen. Festschrift der wissenschaftlichen Anstalten und Vereine. Gewidmet der 51. Versammlung Deutscher Philologen und Schulmänner zu Posen an 4. bis 6. Oktober 1911*, Lissa 1911, s. 76–82.
- Minde-Pouet Georg, *Die Eröffnung unserer Stadtbibliothek 14. November 1904 – 9 Uhr vorm.*, „Ostdeutsche Presse” 1904, Nr. 268, s. 4; Nr. 269, s. 6.
- Od inkunabułów do e-booków. Bydgoska książnica 1903–2013* [oprac. zespół Adam Doman i in.], Bydgoszcz 2013.
- Rymkiewicz Anna, *Biblioteka ludowa początkiem miejskiej sieci bibliotecznej*, „Bibliotekarz Bydgoski” 1997, nr 2, s. 11–21.
- Rymkiewicz Anna, *Hugon Bräsicke i jego biblioteka*, „Kalendarz Bydgoski na rok 1998” 1997, R. 31, s. 191–196.
- Schutte Christoph, *Die Königliche Akademie in Posen (1903–1919) und andere kulturelle Einrichtungen im Rahmen der Politik zur „Hebung des Deutschums”*, Marburg 2008.
- Sprawozdanie Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy 1920–1927*, red. Witold Bełza, Teodor Brandowski, Bydgoszcz 1928.
- Szmańda Edward, *Początki i rozwój działalności*, [w:] *Z życia i pracy bydgoskiej książnicy. Księga pamiątkowa Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy 1903–1963*, Bydgoszcz 1965, s. 59–62.
- W obszernym a bardzo pięknym westybulu naszym... 120 lat Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. dr. Witolda Bełzy w Bydgoszczy*, red. Lucyna Gęsikowska, Marcin Karnowski, Bydgoszcz 2023.
- Wajda Kazimierz, *Ludność, jej rozwój i struktura*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1: *Do roku 1920*, red. nauk. Marian Biskup, Bydgoszcz 1991, s. 468–471.

- Wajda Kazimierz, *Przeobrażenia gospodarcze Bydgoszczy w latach 1850–1914*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1: *Do roku 1920*, red. nauk. Marian Biskup, Bydgoszcz 1991, s. 530–540.
- Warschauer Adolf, *Georg Minde–Pouet*, Lissa 1913.
- Węglerska Aleksandra, *Biblioteka Miejska – zarys historyczny*, „Bibliotekarz Bydgoski” 1993, nr 1, s. 5–14.
- Węglerska Aleksandra, *Bydgoska księżnica. Zarys dziejów*, [w:] *Od inkunabułów do e-booków. Bydgoska księżnica 1903–2013*, Bydgoszcz 2013, s. 5–51.
- Węglerska Aleksandra, *Druki niemieckojęzyczne w zbiorach Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. dr. Witolda Bełzy w Bydgoszczy*, „Bibliotekarz Kujawsko-Pomorski” 2006, nr 1, s. 38–45.
- Węglerska Aleksandra, *Stulecie bydgoskiej księżnicy*, „Bibliotekarz Kujawsko-Pomorski” 2003, nr 2, s. 5–17.
- Z życia i pracy bydgoskiej księżnicy. Księga pamiątkowa Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy 1903–1963*, red. Ewa Pawlikowska, Bydgoszcz 1965.

Stadtbibliothek Bromberg (1903–1920). Establishing the Library

ABSTRACT: The article’s main topic is the 17-year German period in the history of the City Library in Bydgoszcz (1903–1920). Particular emphasis was placed on the 19th century and the difficult beginnings of the City Library, including the struggles between the city authorities and the Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft for its establishment with the provincial government. They lasted several years and were crowned with success in 1903. Next, the main components of the City Library were discussed: building, premises, collections, and finances. The structure of the book collection and the budget were analyzed in detail. Attention was also paid to the importance of the Library for the city and its place on the cultural map of Bydgoszcz, among other educational and cultural institutions.

KEYWORDS: City Library, Bydgoszcz, 1903–1920, premises, building, collections, readers, architecture